

УДК 94(477)(02.062) (рецензія)
DOI 10.18524/2312-6825.2021.32.250090

Максим Стріха
ORCID.ORG/0000-0002-2380-0305
доктор фізико-математичних наук, професор
професор кафедри фізичної електроніки
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Київ (Україна)
maksym.strikha@gmail.com

Maksym Strikha
ORCID.ORG/0000-0002-2380-0305
Doctor of Sciences in Physics and Mathematics, Professor
Professor of the Department of Physical Electronics
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
Kyiv (Ukraine)
maksym.strikha@gmail.com

ЯК ПОДОЛАТИ МИНУЛЕ, АБО ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЗА ЯРОСЛАВОМ ГРИЦАКОМ

Рецензія:

**Ярослав Грицак «Подолати минуле: глобальна історія України». Київ:
Портал, 2021. 432 с.**

Аксіоматично: однією з підвалин модерного українського націоналізму (вживаю це слово в академічному значенні, без жодних політичних конотацій) стала написана наприкінці XVIII століття «Історія Русів», яка розходилася в численних списках по старшинських родинх колишньої Гетьманщини, і щодо авторства якої досі точаться суперечки (що, цілком можливо, й не дійдуть ніколи остаточного розв'язання). Цей текст не лише вплинув на перші «наукові» історії України Дмитра Бантиша-Каменського (перше видання 1822 р.) і Миколи Маркевича (видана в 1842-1843 рр.), але й мав величезне значення для розвитку і становлення нашого літературного романтизму (який, своєю чергою, ліг в основу формування новітньої української тожсамості). Напевно, і Шевченко був би іншим, якби не читав гордої й волелюбної промови (як тепер відомо, цілком вигаданої) ув'язненого Павла Полуботка, зверненої до

деспотичного імператора Петра I.

Наступні дві впливові синтетичні історії в одному томі з'явилися вже на початку ХХ століття. Микола Аркас був сином російського адмірала і водночас – талановитим дилетантом-істориком і митцем; у своїй з любов'ю зредагованій Василем Доманицьким «Історії України-Русі» (перше видання 1908 р.) він дещо осучаснив романтичні схеми ХІХ століття. Натомість наш найбільший тоді (та й, напевно, і дотепер) фаховий історик Михайло Грушевський в популярній «Ілюстрованій історії України» (1913) коротко виклав ту схему, яку від кінця ХІХ століття сам же розробляв у багатотомній «Історії України-Русі»: історія українського народу була тяглою і розвивалася паралельно з історією тих держав, до складу яких у різні часи входила українська територія.

Радянська доба створенню таких синтетичних текстів вочевидь не сприяла, а «Історії УРСР», які тоді видавалися, подавали лише «проекцію» на місцевий ландшафт загальноросійських/загально-радянських історичних подій (відповідним чином цензурованих і препарованих). Читати їх людині з елементарною схильністю до аналізу було майже неможливо. Не випадково після проголошення української незалежності базовим текстом для наших вишів (та й просто текстом, що посів для освіченої публіки нішу «Ілюстрованої історії України») став переклад книги торонтського професора Ореста Субтельного «Ukraine: a History» (вийшла англійською в 1988 р.).

І лише в другій половині 1990-х «Генеза» видала нові суто вітчизняні «Нариси історії України» в двох книгах, де першу, присвячену подіям до кінця ХVІІІ століття, написала професор «Могилянки», відома дослідниця ранньомодерної доби Наталя Яковенко, а другу, присвячену формуванню модерної української нації в ХІХ – ХХ століттях – молодий тоді професор Львівського університету Ярослав Грицак.

У 2015 р. з'явився ще один впливовий англомовний текст: «The Gates of Europe: a History of Ukraine» гарвардського професора Сергія Плохія, який через рік було видано в перекладі українською («Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності»), а ще

через два роки – вшановано нашою найвищою державною відзнакою, Національною премією України імені Тараса Шевченка.

І ось маємо ще одну синтетичну книгу: «Подолати минуле: глобальна історія України» пера вже згаданого вище Ярослава Грицака. Своє амбітне завдання автор окреслює так: *«Історія України, яку ви тримаєте в руках... пробує з'ясувати, чи (і як) можна подолати минуле. Вона писалася насамперед для молодих людей, які народилися після падіння комунізму, досягли зрілості протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років і в найближчі десять-п'ятнадцять років переберуть владу в Україні».*

Відразу хочу застерегти: автор цієї рецензії до окресленої щасливої категорії читачів за віком уже не належить. Але йому теж цікаво було стежити за думкою одного з провідних українських істориків і разом із ним намагатися зрозуміти: наскільки фатально тяжіє над нами наша несприятлива історична спадщина, яку ми звикли винуватити в усіх наших теперішніх і майбутніх бідах.

Книга Я. Грицака не може правити за базовий посібник з вивчення української історії так, як виконували цю функцію всі згадані вище книги від Миколи Аркаса до Сергія Плохія. У ній зовсім не згадано (або згадано тільки мимохідь) такі знакові для нашого наративу події, як спалення Іскоростеня княгинею Ольгою, з'їзд князів у Любечі, саміт європейських монархів у Луцьку, конституцію Пилипа Орлика й промову (міфічну, але важливу для наступних поколінь) Павла Полуботка, діяльність українських депутатів у першій та другій Думах, собор УАПЦ 1921 р., героїчну оборону Донецького аеропорту, Томос 2018 р. (список можна продовжувати).

Отже, це справді не книга про те, **як** розвивалися історичні події в Україні «від скіфів і до Володимира Зеленського», а спроба зрозуміти: **чому** загальні тенденції виявилися саме такими і **що** це може означати для нашого майбутнього. При цьому автор чесно застерігає: він є фахівцем саме з модерної історії ХІХ і ХХ століть, і основні його висновки й узагальнення стосуватимуться саме цього періоду.

Попри це застереження, опис подій «сивої давнини» у книзі теж

незмінно цікавий. Насамперед тому, що подається він на глобальному історичному тлі: виникнення на Земній кулі перших осередків землеробства, поширення античних міст-полісів та «римського світу», появи християнства, норманської експансії тощо. Звертаючись до історії ранньої Русі, автор в основному дотримується відомої концепції «держави-факторії» Омеляна Пріцака. За нею, легендарна початкова Русь Рюриків, Олегів, Ольг безумовно була варязьким утвором, далеким від будь-яких сучасних уявлень про усталену державу, а її «слов'янiзація» і унормування – то вже часи Володимира-Ярослава.

Натомість центральним моментом української ранньомодерної історії для Я. Грицака є, безумовно, козачина, яка пізніше стала базовим пунктом формування нової української ідентичності. Тут історик не відбігає далеко від концепцій своїх попередників, починаючи від Аркаса й Грушевського. Лишень додає: *«козацька старшина бачила себе малоросійським варіантом польської шляхти, а свою державу – копією Речі Посполитої»*. Справді, Гетьманщина XVIII століття (яка жила в пам'яті й «українофілів» XIX століття, і невдатних будівничих державності на початку XX-го, і їхніх значно талановитіших сучасників-митців) усе краще, чим вона відрізнялася від деспотичної Московщини-Росії, запозичила з унікального для тодішньої Європи демократичного досвіду Речі Посполитої з її розвиненою правосвідомістю та виробленими й усталеними (попри поширену думку про те, що *«Польща стоїть неладом»*) правовими процедурами.

Але тут історик не є точним до кінця – козацька старшина бачила себе не *польською* шляхтою (цим терміном історики покоління Костомарова й Антоновича позначали непримиренних ворогів українства і православ'я; а пізніше термін, тільки з наголосом на соціальний визиск, широко експлуатувала й радянська історіографія). Ця старшина не тільки *бачила* себе, але й реально *була* (як-от Хмельницький, Виговський, Мазепа, Орлик) *руською шляхтою*, частиною «шляхетського народу» Речі Посполитої. Саме ця шляхта відвоювала собі унікально широкі Люблінські привілеї

1569 р., які заклали фундамент для виокремлення русинів у «третій народ» Речі Посполитої (поруч із поляками й литвинами) – сценарій, який не було до кінця зреалізовано через козацькі повстання, негнучкість еліт «Корони» й пізніше жорстке втручання Москви. (Про все це докладно йдеться в нещодавно з'явленій книзі Наталі Старченко «Українські світи Речі Посполитої»).

Саме пізнім представником цієї *руської шляхти* є колоритний возний Тетерваковський з «Наталки Полтавки», який у начебто прохідній, а насправді важливій для автора сцені III дії несподівано виступає оборонцем української старовини від вигадок «москаля» князя Шаховського: *«великая неправда виставлена пред очі публічності. За сіє Малоросійська літопись вправі припозвать сочинителя позовом к отвіту»*. І саме діяльність нащадків цієї шляхти в обороні своїх прав на російське дворянство на початку XIX століття призвела не лише до початку збирання давніх документів (які уможливили створення текстів Бантиша-Каменського й Маркевича), а й до виникнення пізніше різних автономістських, а потім і державницьких концепцій.

Найцікавіша частина книги Я. Грицака, – це, безумовно, оповідь про те, як колишні русини імперії Габсбургів та «хахли» з «малоросами» імперії Романових вирішили «уявити» себе (використовуємо тут, услід за автором, вислів Бенедикта Андерсона) українцями. Історик є фахівцем саме з модерного періоду, тож тут почувасться в себе вдома, оздоблюючи оповідь надзвичайно колоритними деталями й екскурсами.

Не менш цікаві (хоча й часом мотороші – іноді їх фізично боляче читати) й сторінки про травматичний досвід українців XX століття. З істориком не можна не погодитися: на момент проголошення незалежності в 1991 році в Україні майже неможливо було розшукати родину, власність якої переходила б від дідів до батьків, від батьків до дітей принаймні в межах трьох поколінь. Історичні катаклізми призвели до того, що кожне покоління повинне було розпочинати практично «з нуля». А відтак, звикши, що держава в них однаково краде, люди дійшли до стійкого переконання, що

красти не лише припустимо, але й необхідно для виживання. Тому так непросто приживаються зараз на українських теренах західні традиції поваги до власності. Тому й набула неймовірного поширення корупція (яка дає водночас благодатний ґрунт для різних «борців»-популістів, наслідки діяльності яких бувають ще спустошливішими).

Проте масово гинули не тільки набуті важкою працею речі. Гинули й самі люди, яким ці речі належали. Одними з найсильніших є сторінки книги з описами насильства всіх проти всіх. Насильства проти багатих і проти бідних, насильства проти політичних супротивників і просто випадкових жертв, насильства проти українців і відплатного насильства проти євреїв чи поляків...

Священник, живцем спалений за наказом Махна в паровозній топці, євреї, вбиті у Львові спершу поляками, а потім – українцями, і вже тотально – знищені німцями, українські селянки, які, збожеволівши від голоду, поїдали власних дітей, «український націоналіст», із якого радянський комуніст (реальний співрозмовник Олександра Довженка, який, схоже, довгі роки тому пропрацював на «керівній посаді») вирізав шматки м'яса, повісивши його вниз головою і палячи на повільному вогні – всі ці моторошні картини ще довго переслідуватимуть навіть читача з міцними нервами.

Але усі ті страшні речі Я. Грицак не лише описує, але й тверезо аналізує. Напевно, корисною є та його концепція, яка дозволяє зрозуміти природу маніпуляцій, до яких вдаються неприхильні до українців історики, заперечуючи природу голодомору як геноциду. Справді, об'єктивно існував «загальносоюзний» голод 1932 року, викликаний як природними причинами, так і ексцесами колективізації; проте страшний штучний голодомор 1933 року був таки «винаходом» Сталіна саме для України.

Історик підкреслює: винятковий рівень насильства в Україні був наслідком геополітичної нестабільності, гострої конкуренції різних політичних режимів, частоті зміни влади. За таких умов держава в певні часи втрачала монополію на насильство, яке випліскувалося на вулицю, а вбивство – робилося річчю майже «інтимною» (жертви й кати часто знали одні одних, і навіть часом раніше приятелювали).

Приклад України 1919 року, здається, демонстрував, що будь-яка найгірша держава краща від її цілковитої відсутності. Але пізніші події показали, що й це не завжди так. Адже комуністична держава, яка утвердилася на українських теренах, була (принаймні до початку 1950-х) «державою-вбивцею». Вона не лише відновила монополію на насильство, але це насильство зробилося її сутністю. Без масового насильства комуністична система не могла існувати, і навіть після часткової і непослідовної горбачовської лібералізації швидко колапсувала.

А поміж тим усім була ще й Друга світова, яку УРСР формально закінчила державою-переможцем (із людськими втратами, що набагато перевищували в розрахунку на кількість довоєнного населення втрати як подоланих країн «осі», так і решти держав-переможців).

Історія Я. Грицака є не тільки «історією жахів» (від них у нашому минулому нікуди не дінешся), а ще й «історією ідей». Корисно, скажімо, зрозуміти, що головний ідейний конфлікт 1960-х відбувся в Радянській Україні між «старшими» (які прийняли положення «нової Переяславської угоди», що дозволяла українцям в СРСР підійматися як завгодно високо соціальними щаблями, – ціною своєї денаціоналізації і безумовної лояльності) – і «молодшими», які, вслід за Іваном Дзюбою, вважали таку ситуацію порушенням «ленінських національних принципів». І розглядати цей конфлікт у термінах «класичної» національно-визвольної боротьби було б очевидним перебільшенням і спрощенням.

Наприкінці автор стверджує: *«минуле України не навіює надмірного оптимізму щодо її майбутнього. На щастя, історія не є в'язницею. Вона підказує, що не варто чекати автоматичних швидких змін, але не виключає їх взагалі».*

До певної міри несподіваним є те, що історія «ліберала» Я. Грицака виявилася пристрасно написаною історією саме української нації (щоправда, політичної). Для спокійної академічної розповіді про все, що діялося на сьогоднішніх теренах України «від Рюрика», в ній украй обмаль першої Речі Посполитої, майже зовсім

немає Кримського ханату, мало імперії Романових (трохи більше «пощастило» імперії Габсбургів, міжвоєнній Польщі та СРСР). Зате в ній є цілі поетичні екскурси в історію української пісні й української мови – написані з живим почуттям.

Висновок історика щодо майбутнього цієї української нації так само обережний: *«ідеться про парадигмальну зміну: перестати дивитися на націю як самоціль і сприймати її як платформу для модернізації. Зміни парадигм, як ми знаємо, не відбуваються швидко, без нагромадження спроб і помилок. Але ці зміни таки стаються. І кожного разу під час їхньої чергової великої хвилі число країн, яким вдається успішна модернізація, зростає. Головне – зрозуміти логіку такої модернізації. Тут самого знання української історії виразно не вистачає. Навпаки: щоб подолати минуле, Україна має вийти за рамки національної історії і застосувати глобальну перспективу».*

Вже ці спроби нехай обережних відповідей на засадничі питання (ясних і вичерпних відповідей на які, очевидно, просто не існує) роблять нову книгу Я. Грицака безумовно вартою прочитання й дискусії.

І насамкінець – про те, чого в книзі не мусило б бути. У передмові автор чесно зізнається, що не є фахівцем з періоду до початку ХІХ століття, й заздалегідь перепрошує за можливі помилки. Проте ці помилки, неточності й обмовки (часом майже анекдотичні) щедро розкидано по всьому обсягу книжки.

Фразу *«на відміну від Володимира Великого, Карл Великий прийняв християнство не з Константинополя, а з Риму»* (с. 84) слід вважати щонайменше невдалою, адже франків було охрещено як католиків ще за Клодвіга, за три століття до того, як Карл поклав собі на голову імператорську корону.

Усупереч твердженню Я. Грицака (с. 108), Ярема Вишневецький (1612–1651) аж ніяк не міг бути сином Михайла Вишневецького (1529–1584), племінника знаменитого Байди. Навряд чи була потреба точно вказувати роки життя напівлегендарної Марусі Чурай (1625–1653) – жодних документальних підтверджень цих дат (як і взагалі реальності існування дівчини-поетеси, оспіваної Ліною Костенко –

хоч, з іншого боку, пісню «Ой, не ходи Грицю...» хтось таки склав) немає. За іронією долі, фактично все, що ми знаємо про Марусю, походить з повісті «Маруся, малоросійська Сафо» (1839) того самого князя Шаховського, про схильність якого до перекручення історичних фактів так гнівно говорить возний Тетерваковський у «Наталці Полтавці».

Немає і жодних свідчень того, що Леся Українка колись перекладала «Маніфест комуністичної партії», як про це безапеляційно сказано на с. 185. Справді, така легенда існує, але навіть за радянських часів цей переклад не наважувалися включати до академічних видань її творів (хоч і український переклад казки «Старуха Ізергіль» «пролетарського письменника» Горького, і російський переклад «Ткачів» «прогресивного» Гауптмана, які насправді письменниці не належать, там друкували – напевно, аби зробити її «ще прогресивнішою і ближчою до трудящих»).

Михайло Грушевський загинув не в 1936 р. (як про це сказано на с. 161), а на два роки раніше. А та українська держава, в столиці якої його було поховано після перевезення тіла з Кисловодська, називалася не УРСР (як автор стверджує багато разів), а таки «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» - УСРР (порядок слів у назві було уніфіковано з іншими «радянськими посестрами» тільки на початку зловісного 1937 року).

Нарешті, Чорнобильська катастрофа сталася не *«майже за рік перед приходом до влади в Кремлі молодого Горбачова»* (с. 358), а приблизно через рік після того. Звісно, для Я. Грицака, який сам був сучасником Чорнобиля, це звичайна описка, *lapsus calami*. Але для молодих читачів, яким він скеровує свою книгу, це стає вже нормативною інформацією...

Нормативною стане й інформація про те, що *«російська інтелігенція «доводила» неспроможність української мови стати мовою високої культури, перекладаючи монолог Гамлета «To be, or not to be, that is the question» на селянський лад – ось у чім заковика!»*. Ця фраза на с. 382 теж потребує суттєвого уточнення: насправді вигадка про «заковику» народилася в колі старих «українофілів», які

вважали передчасними й непотрібними спроби перекладання класиків «на малоросійське наріччя», і засуджували пов'язане з цим «мовне ковальство» (коли було пущено в обіг низку «викуваних» іменників для позначення відсутніх у народній мові абстрактних понять, як-от «мрія», «байдужість» тощо). «Заковика» стала реакцією на появу в 1882 р. перекладу «Гамлета» пера Михайла Старицького (де насправді початок монологу було перекладено як «*Жити чи не жити – ось що стало руба!*») і була швидко підхоплена чорносотенцями всіх мастей.

На тій самій с. 382 абзацом вище можна прочитати: *довший час опера була виключно італомовною. Треба було Моцарта і його «Чарівної флейти», щоб довести, що німецька теж може бути мовою опери.* Насправді не треба бути аж надто глибоким фахівцем, щоб знати: німецькою опери писали ще з початку XVII століття, а століттям пізніше це робили до Моцарта такі визначні композитори, як Гендель і Глюк. Той самий Гендель писав і опери на англійські лібрето (маючи вже за попередника Перселла). А Люллі й Рамо успішно писали популярні опери французькою. Отже, твердження про виключну італомовність опери до Моцарта є явним перебільшенням.

А от згадку про українізацію в 1926 році опери – «найстатуснішого» тоді мистецького жанру – в розповідь про здобутки українізації таки варто було б додати. Вона викликала тоді значно більші суспільні дискусії, аніж згадані на с. 258 українізація драматичного театру (українські трупи існували в імперії Романових з початку 1880-х і в найлютіші роки реакції – тому тут точніше було б говорити про модернізацію репертуару, режисури й сценографії), чи кіна. Як відзначав колись Юрій Шевельов, саме на українізовану оперу було скеровано зливу найбрутальніших антиукраїнських анекдотів (хоч визначний російський тенор Леонід Собінов спеціально вивчив українську, щоб співати нею в Харкові, Києві та Одесі Ленського й Лоєнґріна, і був дуже задоволений зі звучання цих своїх коронних партій).

Таких помилок і упушень було б менше, якби книга мала

наукового редактора (або принаймні звичайного фахового редактора, який би трохи тямився на історії й культурі). На жаль, схоже, що такого редактора не було...

Видання вочевидь планувалося як «люксове», на щільному папері і з доброю поліграфією. Проте до його технічної якості так само є багато претензій. Чи не половиною з безумовно інформативних історичних карт просто неможливо повноцінно користуватися – їх елементарно не відредаговано. Наприклад, на с. 81 переплутано більшість дат приєднання земель до Москви (Московське князівство на 1462 р. позначено як *землі, приєднані Іваном III*, хоч у тому році він тільки почав княжити; такі ж неоковирності розкидано в кожному рядку «легенди» й далі). В «легенді» до карти на с. 118 розшифровано 31 потенційне місце походження козаків, хоч на самій карті їх 39 – чомусь «випали» Кавказ, Туреччина й балканські краї. Цей перелік теж можна вести далі.

Нарешті, на більшості карт дуже складно простежити кордони держав, лінії фронтів чи демографічні та економічні характеристики міст і регіонів, позначені різними відтінками зеленого (інших барв книга не знає), відмінність між якими дуже умовна. Але фаховий рівень редактури є відомим «бичем» української наукової і науково-популярної книги, і розмова про нього виходить далеко за рамки цієї статті.

Дуже хотілося б, щоб ці та інші недоліки було усунено в другому виданні книги (потреба в якому, безумовно, невдовзі з'явиться).